

Dilema asijských oslů

Evžen Kůs

Osel asijský (*Equus hemionus*) patřil k druhům s mimořádně rozsáhlým areálem rozšíření. Podle paleontologických nálezů se v pleistocénu vyskytoval od střední Evropy až po východní Asii. Před 12 tisíci roky, v době vymírání velkých savců, začal z Evropy pomalu ustupovat do východních stepí a polopouští. Ve 13. stol. uvádí Marco Polo, že je možné se s divokými osly setkat od Arabského poloostrova přes Sýrii, Persii, Turkmenistán, Indii až po jihozápadní a severní Mongolsko. Na tomto obrovském území s rozdílnými klimatickými a úživnými podmínkami vzniklo mnoho forem lišících se tělesnými rozměry a zbarvením, později vědecky popsanych jako samostatné poddruhy. Nutno ale poznamenat, že taxonomie druhu byla a je velmi nejednotná a poměrně nepřehledná. Tradičně se uvádí 5 základních poddruhů.

Na území dnešní Saudské Arábie, Sýrie, Iráku, jižního Turecka a Palestiny žil dnes už vyhynutý osel syrský neboli ašdari (*E. hemionus bemippus*). Byl ze všech nejmenší, v kohoutku dorůstal nejvýše 1 m. Někdy bývá považován za samostatný druh. Poslední jedinec chovaný v zajetí uhynul v r. 1927 ve vídeňské zoo, v přírodě vymizeli ašdariové zřejmě ve 40. letech 20. stol. V aridním pásu severozápadní části indického subkontinentu včetně území dnešního Pákistánu až po jižní Írán se vyskytoval khur (*E. b. khur*), dnes přežívající pouze v rezervaci Little Run v poušti Kutch v indickém státě Gudžarát. Dalším poddruhem je onager (*E. b. onager*) obývajícím pouště a polo-pouště dnešního Íránu. Původně byly k onagerům řazeny i populace divokých oslů z Turkmenistánu a Uzbekistánu. V r. 1967 však britský zoolog C. Groves a český zoolog V. Mazák vyčlenili turkmenské populace

jako samostatný poddruh — kulan (*E. b. kulana*), jehož holotyp je uložen v Národním muzeu v Praze. Populace oslů obývajících pomezí Kazachstánu, ruského Zabajkalí, Mongolska a Číny bývají řazeny k poddruhu *E. b. hemionus* pod názvem džigetaj. Někteří autoři rozeznávají v rámci těchto populací další poddruhy — *E. b. luteus* ze severu čínské provincie Gansu, jižní a jihozápadní části mongolské Gobi a *E. b. castaneus* z oblastí západního Mongolska, Kyrgyzstánu a východního Kazachstánu. Původní a dnes již zcela vyhynuté kazašské populace divokých oslů jsou v některých pramenech uváděny jako další zvláštní poddruh — *E. b. finschi*, většina odborníků jej ale dnes pokládá za synonymum *E. b. castaneus*. Poddruh *E. b. hemionus* byl podle některých zoologů omezen na oblast Zabajkalí na pomezí severního Mongolska a Ruska, odkud také pochází dokladový druhový exemplář popsaný v r. 1775 P. S. Pallasem. V Zabajkalí jsou však divocí osli téměř 80 let vyhynutí. Posledního jedince ubili lovci v r. 1926 na zamrzlém jezeře Barum Toroj. Mimo to existují popisy dalších poddruhů z různých oblastí areálu, jako např. *E. b. blanfordi* z pákistánského Balúčistánu (považovaného někdy za přechodnou formu mezi *E. b. onager* a *E. b. khur*) či *E. b. bedfordi*, popsaného z okolí mongolského města Kobdo.

Zmíněná nejednotnost se promítá jak do odborného, tak obecného názvosloví. Řada autorů označuje všechny asijské osly jako onagery (např. Červená kniha SSSR uvádí turkmenského divokého osla — kulana pod vědeckým názvem *E. b. onager*). Název kulan v obecném smyslu je běžný u většiny středoasijských národů a neomezuje se tedy pouze na poddruh popsaný Grovesem a Mazákem. Jako kulany označují divoké

osly i Mongolové a běžně užívaný kyrgyzský název džigetaj pro poddruh *E. b. hemionus* je jim cizí. Názvy kulan a onager jsou stále častěji považovány za rovnocenné.

V posledních 15 letech se začalo uvažovat o nutnosti revize dosavadního taxonomického třídění *E. hemionus*, a to nejen z teoretického, ale i praktického hlediska. Zatím nejnovějším pojetím je rozdělení asijských oslů na dva druhy (Wilson, 1992). Západní populace náleží podle D. Wilsona k druhu *Equus onager* s poddruhy *onager*, *bemippus*, *khur*, *kulan* a synonymy *syriacus*, *babram*, *indicus*, *blanfordi*, *bamar* a *dziguetai*; východní populace pak k druhu *Equus hemionus* se subspecií *hemionus* a synonymy *bedfordi*, *castaneus*, *finschi* a *luteus*.

Ani nejnovější taxonomické pojetí však neřeší lititou otázku odlišení poddruhů *E. b. onager* a *E. b. kulan* (resp. *E. onager onager* a *E. o. kulan*), kde bývá stále častěji zpochybňován Grovesův a Mazákových popis. Snaha o revizi je dána mimo jiné i skutečností, že stavy obou zmíněných taxonů ve volné přírodě dramaticky klesly a zoologické zahrady nemají o rozšíření chovu z provozních a ekonomických důvodů zájem, jejich stavy spíše snižují. Onager patří k nejhroženějším lichokopytníkům vůbec. V Červených listech IUCN je veden v kategorii CR (kriticky ohrožený). Populace onagerů v zoologických zahradách, pocházející v podstatě ze zvířat dovezených v letech 1954–59, má pouhých 140 jedinců, rychle stárne a objevují se příznaky inbrední deprese. Pokud by se ukázalo, že se kulan a onager liší jen na základě neprůkazných odchylek morfologických znaků, bylo by možné použít v zajetí početněji zastoupené kulany k oživení stagnující populace onagerů. Otázkou se zabývala řada odborníků, koordinací projektu převzala taxonomická komise (Taxonomy Advisory Group) při ústředí Evropských chovných programů (EEP) a Equid Specialist Group při IUCN. Výsledky osteometrických, cytologických a sérologických vyšetření určité difference ukázaly, většinou však na samé hranici průkaznosti. Pro porovnání — difference mezi různými evropskými

Onager (Equus hemionus onager, resp. E. onager onager) v současnosti žije velmi vzácně jen v Íránu. Ani v zoologických zahradách není běžným chovancem. Foto archiv Zoological Society of San Diego

Kulan (E. hemionus kulan, resp. E. onager kulan) v ukrajinské stanici Askania Nova. Vě stepním výběhu o rozloze 500 ha žije přes 60 kulanů, nahoře ♦ Rozsáhlá odza Gun Tamga v podbůří Tachin Šar Nuruu na mongolsko-čínském pomezí s nezamrzajícími prameny je klíčovou pro přežití početných stád džigetajů (E. hemionus hemionus) i reintrodukovaného koně Převalského (Equus przewalskii), vpravo. Snímky E. Küse

populacemi jelena lesního *Cervus elaphus* ssp. (kde v minulosti evidentně docházelo k dovozu, vysazování a křížení) jsou podstatně průkaznější. Analýzy mitochondriální DNA naznačují, že k oddělení onagera a kulana došlo recentně a je tedy velmi obtížné odpovědně prohlásit obě formy za skutečné poddruhy. Vše ztěžuje skutečnost, že analyzované vzorky byly odebrány pouze z početně omezené populace v zajetí, která může být postížena tzv. zakladatelským efektem, jehož následkem se snižuje genetická variabilita. Zoologové se dohodli, že do doby, než se podaří získat a analyzovat vzorky z volně žijících populací, budou zoologické zahrady chovat onagery a kulany nadále odděleně. V chovu se mohou uplatnit pouze jedinci, jejichž předci byli dovezeni prokazatelně z přírody, v případě onagera z Íránu, u kulanů ze středoasijských republik bývalého Sovětského svazu. K záměrnému křížení onagerů a kulanů

došlo podle dostupných zpráv v Izraeli. V r. 1969 se do rezervace Hai Bar dostalo několik onagerů přímo z Íránu, později přišlo několik kulanů z evropských zoo. Kříženci byli později vypuštěni v rámci reintrodukce v r. 1982 v poušti Negev a dnes zde na ploše 5 tis km² žije přes 100 jedinců. Ke křížení onagerů a kulanů ale došlo i v některých zoologických zahradách.

Z úzce geografického a historického pohledu může být onager považován za endemický taxon íránské fauny. Základem populace chované v zajetí se stalo 20 jedinců pocházejících ze tří transportů C. Hagenbecka z Íránu do Hamburku, posledních několik onagerů z odchytů ve volné přírodě do Evropy a Izraele přišlo v 60. letech 20. století. Počátkem 80. let se Írán dostal do politické izolace a o stavu tamější fauny chyběly jakékoli hodnověrné informace.

Khur (E. hemionus khur, resp. E. onager khur) v poušti Kutch ve státě Gudžarát v severozápadní Indii. Foto J. Śmielowski

Teprve v posledních letech se zoologům ze západoevropských zemí podařilo společně s iránskými kolegy uspořádat několik expedic do míst posledního výskytu volně žijících onagerů. Výsledky nejsou nijak povzbuzující. Onageri přežívají již pouze ve dvou oblastech — v chráněném území Touran v provincii Semnan na severovýchodě a rezervaci Barham-e-Goor v provincii Frás na jihu Íránu.

Chráněné území Touran o rozloze 14 tis. km² bylo vyhlášeno v r. 1975, jedním z hlavních důvodů byla právě ochrana onagera. Aridní oblast leží v průměrné nadmořské výšce 1 000 m a je pokrytá polopouštní křovinatou vegetací s dominancí rodů *Zygophyllum*, *Haloxylon* a *Salsola*. Rezervace Barham-e-Goor existuje od r. 1972 a rozkládá se na ploše 3 850 km². Je to semi-aridní až aridní step v nadmořské výšce kolem 1 400 m. Přibližně pětina území je oplocena a strážena, aby se zabránilo pytláctví a pasení domácího dobytka. Vegetace i zde má polopouštní charakter, dominuje *Artemisia alba*, *Astragalus* a *Zygophyllum*. Odhady početnosti posledních dvou volně žijících populací onagera jsou založeny hlavně na výsledcích sčítání iránských zoologů a správy chráněných území. Jestliže v r. 1973 byla (tedy ještě před vyhlášením chráněného území) početnost onagerů v Touranu odhadována na 600–770 jedinců, v roce 2000 bylo napočteno už jen 471 kusů, populace onagerů v rezervaci Bahram-e-Goor měla v r. 1997 jen 84 kusů. Reintrodukce do národního parku Kavir a rezervace Choš-yeilagh v 70. letech skončily neúspěšně, obě stáda zanikla. Všechna chráněná území v Íránu se potýkají se stejnými problémy — pytláctvím, pastvou stád domácího dobytka, mýcením keřů pro otop a přeměnou krajiny. Pytláci loví divoké osly hlavně pro maso, některé části těla slouží také jako surovina pro přípravky tradiční orientální medicíny. Mezi oběma posledními refugii onagera neexistuje žádná migrace, nebyly pozorovány ani snahy onagerů z oblasti Touran táhnout směrem k turkmenským hranicím. Populace jsou tudíž izolované a zejména u stád v Bahram-e-Goor hrozí nebezpečí inbreedingu a postupné ztráty genetické variability, což v konečném důsledku může vést k snížení odolnosti v případě extrémních klimatických poměrů nebo epidemií a velkým úhynům, jak tomu bylo v případě příbuzného khura (*Equus hemionus kbur*, resp. *E. onager kbur*) v indické poušti Kutch.

Určitou nadějí pro poslední volně žijící onagery je slibně se rozvíjející spolupráce mezi mladými iránskými zoology a jejich kolegy z Evropy a Ameriky, což by mohlo vést k urychlenému vypracování účinné strategie záchrany. Zprávy přicházející v poslední době hovoří o tom, že státní správa národních parků zlepšila možnosti přístupu onagerů k vodě vybudováním umělých napajedel. Strážci příkrmují divoké osly senem, snaží se z rezervací vytlačovat stáda domácího dobytka a přesvědčovat místní obyvatele, aby upustili od mýcení keřů. Pokud se podaří přjmout a hlavně realizovat účinná opatření, má onager naději. Přestože se nachází v bezprostředním nebezpečí vyhubení, obě populace jsou z hlediska populační dynamiky ještě vitální. Pozorování z r. 2000 ukázala, že se natalita pohybuje mezi 16–18 %, což je srovnatelné s údaji získanými u mnohem

početnějších populací džigetajů v mongolské Gobi a mnohem lepší než u kulanů v Turkmenistánu.

Dramatický vývoj postihl v posledních deseti letech volně žijící kulany. Ještě kolem r. 1990 bylo možno situaci celkové populace označit za stabilizovanou a kulan byl v Červené knize zařazen v kategorii VU (zranitelný). Dnes patří do kategorie CR, tedy mezi kriticky ohrožené. Lov kulanů byl v sovětském Rusku zakázán již v r. 1919. Útočištěm turkmenských kulanů byla hlavně oblast Badchyz a Karabil na hranicích Turkmenistánu s Afghánistánem a Íránem. V r. 1935 zde žilo asi 500 kulanů, ale jejich počet rok od roku klesal. V r. 1941, kdy byl Badchyz vyhlášen chráněným územím, se početnost kulanů pohybovala kolem 250 jedinců. V r. 1953 přemístili 8 kulanů do Kazachstánu na ostrov Barsa Kelmes v Aralském moři, kde předtím lovci vystříleli všechny vlky. Kulani se v prostředí bez přirozených nepřátel rychle množili a po dvou desetiletích každoročně odcházelo 10–15 zvířat z ostrova posílit populace vysazené na různých místech v Sovětském svazu nebo do zoologických zahrad. V polovině 90. let však ochránáři museli kulany z ostrova Barsa Kelmes evakuovat kvůli silným písečným a solným bouřím provázejícím ekologickou katastrofou v oblasti Aralského jezera. V Badchyzském zapovedniku dosáhly stavy kulanů v r. 1996 svého maxima — 7 300 jedinců a zdálo se, že jim žádné nebezpečí nehrozí. Situace se však záhy změnila. Rozpad Sovětského svazu zasáhl s odstupem času i centrálně řízenou ochranu přírody. Nástupnické republiky nedokázaly v prvních letech po osamostatnění zaručit základní péči o chráněná území a Turkmenistán nebyl výjimkou. Ze správy rezervace Badchyz odešli ruští zoologové a na jejich místo nastoupili místní úředníci bez znalostí problematiky a také bez finančních prostředků potřebných k zajištění nutné ochrany. Rozpad ekonomiky a téměř stoprocentní nezaměstnanost vedla k tomu, že většina obyvatel byla donucena postarat se sama o sebe. Lov volně žijících zvířat, ať již legální nebo ilegální, je ve všech středoasijských republikách zdrojem obživy obyvatelstva. Během necelých pěti let pytláci v Badchyzu zdecimovali tisícová stáda kulanů na pouhých 300 jedinců! Natalita populace klesla podle posledních pozorování na pouhých 4 %. Největší problém rezervace spočívá v tom, že hlavní zdroj vody pro všechna zvířata v době letních veder, říčka Kuška, leží přes 100 km za hranicemi rezervace, směrem k Afghánistánu. Pytláci mají jistotu, že kulani, džejrani, divoké ovce a další zvířata každoročně tráví horké letní období na březích řeky. Kulany loví pro maso a kůži, žlázy a krev se pašují do Číny k výrobě nejrůznějších preparátů tradiční medicíny. Situaci v posledních letech ještě zhoršuje nedostatek srážek (roční úhrn se pohybuje kolem 200 mm), což vede k další desertifikaci krajiny. Horké a suché období trvá v Badchyzu od května do října, teploty dosahují až 47 °C ve stínu. V zimě klesají k -35 °C. Katastrofální situace v ochraně přírody v Turkmenii znepokojuje i mezinárodní ochránářské organizace, které do Badchyzu vyslaly odborníky i finanční a materiální pomoc. Jako hlavní konzultant se sem vrátil N. Gorelov, který v Badchyzském zapovedniku pracoval přes 40 let, a podařilo se též obnovit i pravidelnou strážní službu. Jed-

nou z priorit je vyvrtání umělých studní, které by kulanům zaručily přístup k vodě přímo v rezervaci.

Celkový počet volně žijících kulanů na území bývalého Sovětského svazu (včetně introdukcí mimo původní areál rozšíření a oborových chovů) se odhaduje nejvýše na 1 200 jedinců. V zoologických zahradách celého světa žije na 490 kulanů, což je sice z hlediska záchrany dostatečný počet, populace však vznikla z malého počtu více či méně příbuzných jedinců dovezených v 60. letech ze sovětského Turkmenistánu a Kazachstánu a je stále více inbrední. Příkladem nepříliš šťastného genetického managementu je praxe největšího chovatele kulanů vůbec — stanice Canyon Colorado Equid Sanctuary v USA, která v současnosti chová 269 kulanů (134 hřebců a 135 klisen), přičemž chovné stádo je z pouhých 4 původních jedinců bez přílivu nové krve. Situace se zhoršuje i tím, že někteří chovatelé stavy kulanů snižují, protože nemají odbyt pro odchovy (např. největší evropský chovatel, stanice Askania Nova na Ukrajině, snížil v r. 2003 stavy z 85 na 65 jedinců).

Zatímco onager a kulan bojují o přežití, situace ostatních poddruhů je o poznání lepší. Stavy indických khurů se od r. 1969 zvyšují. Nejhorší údobí v letech zažili khurové v letech 1958–1960, kdy ve stádech vypukla epidemie způsobená rozšířením krevních parazitů *Trypanosoma evansi*. V r. 1973 byla oblast Little Run vyhlášena rezervací a sčítání o tři roky později ukázalo, že zde žije na 720 khurů. V r. 1999 při posledním sčítání to však bylo už 2 839 jedinců. Část populace žije mimo území rezervace, v obdobích sucha táhnou osli z rezervace 40–50 km daleko do zemědělsky obhospodařovaných oblastí, což nepoohodně vyvolává stále častější střety se zemědělci. V posledních letech bývají divocí khurové pravidelně pozorováni až na indicko-pákistánských hranicích. Zatím nejpočetnější zůstávají divocí osli poddruhu *E. b. hemionus* (resp. *E. b. luteus*), označovaní jako džigetajové, žijící na území mongolského národního parku Gobi A a Gobi B a v přílehlých pohraničních končinách Číny. Celková početnost se odhaduje na 30–45 tisíc jedinců, ale i zde se stává problémem pytláctví a stavy v některých oblastech se každým rokem snižují.

Dosavadní výsledky osteologických, biochemických a genetických analýz nasvědčují, že *Equus hemionus* je příkladem polytypického druhu, u něhož došlo v posledních dvou tisíciletích k rychlé fragmentaci kdysi souvislého areálu rozšíření (a to je zřejmě hlavní příčinou minimálních rozdílů mezi jednotlivými poddruhy). Stalo se tak následkem klimatických a geologických změn a v posledním století i rostoucím vlivem člověka. Jednotlivé populace divokých oslů se ocitly v izolaci, vystaveny stále většímu tlaku lovců a konkurenci početných stád domácích zvířat, která divoká zvířata vytlačují od zdrojů pastvy a vody a zároveň devastují křehké pouštní ekosystémy. I když některým populacím nebo poddruhům hrozí bezprostřední nebezpečí vyhubení, není ještě vše ztraceno. Příklady z minulosti ukázaly, že i vážně zdecimované populace divokých oslů se díky své přizpůsobivosti a vitalitě dokázaly při zajištění důsledné ochrany znovu vzchopit. Jde jen o to, zda bude současné lidstvo ochotno jim to ještě umožnit.